

«ЗАТВЕРДЖУЮ»

Голова приймальної комісії

Ректор Вищого державного навчального
закладу України “Буковинський
державний медичний університет”

проф.

Т.М. Бойчук

28 лютого 2018 р.

ПРОГРАМА З АНАТОМІЇ ЛЮДИНИ

для вступників до Вищого державного навчального закладу України

“Буковинський державний медичний університет”

на основі здобутого раніше ОКР “Молодший спеціаліст”

(спеціальності 5.12010101 «Лікувальна справа»

та 5.12010102 «Сестринська справа»)

у 2018 році

Вступ. Клітина. Тканини. Органи. Системи органів.

1. Місце людини в природі. Анатомія людини як наука, що вивчає будову та розвиток організму людини, його органів та систем.
2. Завдання та значення предмета “Анатомія людини” в системі медичної освіти та у системі підготовки медичної сестри. Зв’язок анатомії з іншими предметами. Значення новітніх наукових досягнень для розвитку анатомії людини.
3. Методи дослідження організму людини. Поняття про Міжнародну анатомічну номенклатуру, її значення для вивчення анатомії, клінічних дисциплін. Основні анатомічні терміни, які розкривають зміст анатомічних об’єктів та їх основні характеристики.
4. Анатомічні площини (сагітальна, фронтальна, горизонтальна), їх характеристика, використання для визначення розташування та положення

органів, напрямів рухів у суглобах. Частини тіла людини, ділянки голови, тулуба, кінцівок.

5. Вчення про клітини і тканини. Клітина – визначення, будова: клітинна оболонка, цитоплазма, ядро, органели, включення. Хімічний склад клітин, обмін речовин та енергії в клітині. Життєвий цикл клітини. Міжклітинна речовина.

6. Класифікація тканин. Епітеліальна та сполучна тканини: розташування в організмі, класифікація, будова, функції. М'язова тканина: властивості, функції, види, місце розташування, будова, функціональні особливості. Нервова тканина: розташування, будова (нейрони, макро- і мікроглія, основна речовина). Будова нейрона, види нейронів. Нервове волокно: визначення, види, будова, закінчення нервових волокон (рецептори, ефектори, синапси).

7. Орган: визначення, принцип будови. Системи органів: визначення, системи органів організму людини, їх значення. Зв'язок організму з довкіллям. Вплив біологічних та соціальних факторів на діяльність організму.

Латинські терміни: textus (histos), textus epithelialis, textus connectivus, textus muscularis, textus nervosus, textus osseus, organum, systema, organismus.

1. Опорно-руховий апарат

1.1. Значення процесу руху для життєдіяльності організму людини та структури, які його здійснюють. Види рухів, їх значення.

1.2. Загальні відомості про скелет та його функції. Класифікація кісток.

1.3. Кістка як орган. Загальна характеристика кісток та їх біологічне значення. Хімічний склад, фізичні властивості. Принцип будови кістки. Компактна й губчаста кісткові речовини, їхня будова. Будова трубчастої кістки, її частини. Окістя. Типи з'єднань кісток, їх характеристика.

1.4. Процес руху та структури організму людини, які його здійснюють. Види рухів, значення рухів. Вчення про з'єднання кісток. Види з'єднань. Будова суглоба, допоміжний апарат суглоба. Класифікація суглобів за кількістю суглобових поверхонь, формою, функцією. Види рухів у суглобах.

Латинські терміни: *dexter, sinister, medialis, lateralis, anterior, posterior, ventralis, dorsalis, frontalis, superior, inferior, cranialis, caudalis, skeleton, os, articulatio, symphysis, sutura, diaphysis, epiphysis, metaphysis.*

1.5. Скелет: визначення, функції. Анатомія кісток тулуба. Хребтовий стовп, його відділи, кількість хребців у них. Особливості будови хребців. Основні відмінності будови хребців: шийних, грудних, поперекових, крижової та куприкової кісток. З'єднання хребта. Хребтовий стовп у цілому, фізіологічні вигини, їх формування та значення.

Латинські терміни: *columna vertebralis, vertebrae, vertebrae cervicales, atlas, axis, vertebrae thoracicae, vertebrae lumbales, vertebrae sacrales, os sacrum, vertebrae coccygeae, os coccygis,*

1.6. Скелет грудної клітки. Особливості анатомічної будови ребер і груднини. З'єднання кісток грудної клітки. Грудна клітка в цілому.

Латинські терміни: *thorax, sternum, costae.*

1.7. Верхня кінцівка, її відділи. Анатомічна будова кісток верхньої кінцівки. Пояс верхньої кінцівки: лопатка, ключиця, їх будова. З'єднання кісток поясу верхньої кінцівки: надплечово-ключичний суглоб, груднинно-ключичний суглоб, їх характеристика.

1.8. Анатомія кісток вільної верхньої кінцівки. З'єднання кісток вільної частини верхньої кінцівки, ліктьовий суглоб, з'єднання кісток передпліччя, суглоби кисті; їх характеристика.

Латинські терміни: *clavicula, scapula, humerus, ulna, radius, ossa manus.*

1.9. Нижня кінцівка, її відділи. Анатомічна будова кісток нижньої кінцівки. Пояс нижньої кінцівки: кульшова кістка, її будова. Частини кульшової кістки, їх будова. Структура та з'єднання кісток тазового поясу. З'єднання тазового поясу: лобковий симфіз, крижово-клубовий суглоб. Таз у цілому. Статеві відмінності таза. Основні виміри жіночого таза.

1.10. Анатомія кісток вільної нижньої кінцівки, їх з'єднання. Вільна частина нижньої кінцівки: стегнова кістка, кістки гомілки, стопи, їх будова. З'єднання кісток вільної нижньої кінцівки: кульшовий суглоб, колінний суглоб,

з'єднання кісток гомілки, надп'ятково-гомілковий суглоб, суглоби стопи. Стопа в цілому, склепіння стопи.

Латинські терміни: *os coxae, os ilium, os ischii, os pubis, pelvis, femur, patella, tibia, fibula, pes, ossa pedis.*

1.11. Череп, мозковий і лицевий відділи. Особливості анатомічної будови кісток черепа: мозковий та лицевий відділи. З'єднання кісток черепа, класифікація, характеристика. Синдесмози черепа: шви, їх види і характеристика. Скренево-нижньощелепний, атланта-потиличний суглоби; їх характеристика. Вікові та статеві особливості черепа. Характерні ознаки черепа немовлят: тім'ячка, їх види, терміни заростання.

Латинські терміни: *Cranium, os occipitale, os parietale, os frontale, os ethmoidale, os sphenoidale, os temporale, os nasale, os palatinum, os zygomaticum, maxilla, mandibula, os hyoideum, suturae cranii, fonticuli cranii.*

1.12. М'язова система. Загальна характеристика м'язової системи людини, її значення. Скелетні м'язи, розміщення, форма, основні фізіологічні властивості. Будова скелетного м'яза як органа. Допоміжний апарат м'язів. Сухожилки, апоневрози. Класифікація м'язів. М'язи-синергісти та м'язи-антагоністи. Поняття про допоміжний апарат м'язів: фасція, синовіальна піхва, синовіальна сумка, сесамоподібні кістки. Початок і прикріплення м'язів: їх функціональна характеристика. Загальні поняття про біомеханіку м'язів.

Латинські терміни: *musculus, fascia, ossa sesamoidea.*

1.13. Анатомія м'язів і фасцій голови. Особливості м'язів голови. Жувальні м'язи.

1.14. М'язи шиї: класифікація. Фасції шиї. Топографо-анатомічні утвори голови і шиї.

1.15. М'язи і фасції спини, розташування, їх функції.

1.16. М'язи грудної клітки, їх характеристика, функції.

1.17. Діафрагма: визначення, частини, отвори, трикутники.

1.18. М'язи живота: м'язи передньої, бічної, задньої стінок, їх функції. Топографоанатомічні утвори.

1.19. Анатомія м'язів та фасцій верхньої кінцівки, класифікація. М'язи пояса верхньої кінцівки, плеча, передпліччя: класифікація, їх характеристика. М'язи кисті: класифікація, характеристика. Пахвова ямка. Ліктьова ямка.

1.20. Анатомія м'язів та фасцій нижньої кінцівки. Анатомія м'язів таза, класифікація, функції. М'язи пояса нижньої кінцівки: класифікація, їх характеристика.

1.21. М'язи вільної нижньої кінцівки: стегна, гомілки, стопи: класифікація, характеристика. Топографічні утвори нижньої кінцівки.

Латинські терміни: *mm. faciei, mm. masticatorii, m. epicranii, m. masseter, m. temporalis, platysma, m. sternocleidomastoideus, mm. dorsi, m. trapezius, m. latissimus dorsi, diaphragma, mm. abdominis, canalis inguinalis, linea alba, mm. thoracis, mm. pectoralis major et minor, m. subclavius, perineum, m. deltoideus, m. biceps brachii, m. brachialis, m. triceps brachii, fossa cubitalis, m. gluteus maximus, m. quadriceps femoris, m. biceps femoris, m. triceps surae, fossa poplitea.*

2. Внутрішні органи

2.1. Класифікація внутрішніх органів: трубчасті, паренхіматозні. Загальний план будови стінки трубчастих органів: слизова, м'язова, зовнішня оболонка, їхня характеристика. Загальні закономірності будови паренхіматозних органів. Залози: їх класифікація, загальні принципи будови, функції.

2.2. Загальний огляд травної системи. Значення травної системи. Анатомічна будова відділів травного каналу. Будова та функціональне значення ротової порожнини. Слинні залози. Великі слинні залози: розташування, будова, місце відкриття вивідних проток. Зуби, язик: будова, частини, особливості будови слизової оболонки.

2.3. Анатомія глотки: топографія, частини, сполучення, будова стінки, лімфоїдне епітеліальне кільце глотки, функції. Стравохід, його розміщення, частини, будова стінки, звуження, функції.

2.4. Анатомія шлунка, топографія, форма, частини, будова стінки. Функції шлунка. Шлункові залози.

2.5. Анатомія великих травних залоз. Печінка, топографія, зовнішня та внутрішня будова, функції. Структурно-функціональна одиниця печінки. Жовчний міхур: топографія, частини, будова стінки, функції. Сфінктери жовчовивідних шляхів: розміщення, функції. Шляхи виведення жовчі.

2.6. Підшлункова залоза: топографія, частини, будова, функції. Екзокринна та ендокринна частини залози, функції.

2.7. Тонка кишка, розміщення, відділи, особливості будови стінки, функції. Особливості будови слизової оболонки в різних відділах.

2.8. Товста кишка, розміщення, відділи, особливості будови. Значення нормальної мікрофлори товстої кишки.

2.9. Очеревина. Очеревинна порожнина. Розміщення і варіанти відношення органів черевної порожнини до очеревини. Похідні очеревини. Зв'язки, брижі. Малий і великий чепець.

Латинські терміни: *cavitas oris, lingua, dens, glandulae salivatoriae, palatinum, pharynx, oesophagus, ventriculus, intestinum tenue, intestinum crassum, hepar, vesica fellea, pancreas, peritoneum.*

2.10. Будова і функціональна анатомія органів дихальної системи. Значення дихання для організму. Загальна характеристика дихальної системи.

2.11. Повітряносні шляхи, топографія, будова, функції, значення дихання через ніс. Зовнішній ніс. Носова порожнина: вхідні та вихідні отвори, носові раковини, носові ходи. Приноскові пазухи.

2.12. Нижні дихальні шляхи. Будова гортані, трахеї та бронхів. Голосоутворення. Вікові особливості дихальних шляхів.

2.13. Легені, топографія, будова. Структурно-функціональна одиниця (ацинус). Ворота легень. Корінь легень. Поверхні, частки і сегменти легень. Ацинус — структурно-функціональна одиниця легень. Називати структурні компоненти, що формують альвеолярне дерево. Кровоносна система легень. Визначення меж легень та плеври на скелеті та на людині.

2.14. Плевра, будова, листки, плевральна порожнина, плевральні закутки (синуси), тиск у плевральній порожнині. Середостіння, відділи, органи.

Латинські терміни: *cavitas nasi, larynx, pharynx, trachea, bronchi, pulmones, pleura, mediastinum.*

2.15. Значення видільних процесів для організму. Видільна функція легень, травної системи, потових та сальних залоз, сечової системи.

2.16. Анатомія сечовидільної системи. Нирки: розташування, фіксуєчий апарат, зовнішня будова. Внутрішня будова нирки. Структурно-функціональна одиниця нирки. Особливості кровоносної системи нирки (“чудесна сітка” нирки).

2.17. Сечовивідні шляхи. Ниркові чашечки, ниркова миска. Сечовід: розташування, частини, функція. Звуження сечоводу. Сечовий міхур: форма, топографія, будова, функція. Сечівник: будова, статеві відмінності.

2.18. Репродуктивна система. Статеві органи. Анатомія чоловічої статевої системи: внутрішні чоловічі статеві органи: залози (яєчко, сім’яні міхурці, передміхурова залоза, цибулинносечівникові залози) та сім’явивідні шляхи (над’яєчко, сім’явиносна протока, сім’явипорскувальна протока). Особливості топографії, зовнішньої та внутрішньої будови, функцій внутрішніх статевих органів. Зовнішні чоловічі статеві органи: калитка, статевий член: його будова, класифікація органів, особливості топографії, функції, вікові особливості.

2.19. Анатомія жіночої статевої системи. Внутрішні жіночі статеві органи. Яєчник, маткові труби, матка, піхва: топографія, зовнішня будова, склепіння, будова стінки, функції. Дівоча перетинка. Зовнішні жіночі статеві органи: лобкове підвищення, великі соромітні губи, малі соромітні губи, присінок піхви, присінкові залози, клітор. Промежина: сечостатева діафрагма, діафрагма таза.

Латинські терміни: *testis, epididymis, funiculus spermaticus, ductus deferens, prostata, glandula bulbourethralis, vesiculae seminale, scrotum, penis, ovarium, tuba uterina, uterus, vagina, clitoris.*

2.20. Залози внутрішньої секреції, класифікація. Особливості анатомічної будови та розташування.

- 2.21. Щитоподібна залоза. Прищитоподібні залози. Розташування, будова, гормони.
- 2.22. Гіпофіз: частки, будова, гормони. Шишкоподібна залоза, будова, її розміщення, функція.
- 2.23. Надниркові залози, розташування, будова, функція. Гормони кіркової та мозкової речовин, їхні функції.
- 2.24. Ендокринна частина підшлункової залози, особливості будови. Поняття про цукровий діабет.
- 2.25. Загруднинна (вилочкова) залоза: топографія, зовнішня та внутрішня будова, гормони, їх функції.
- 2.26. Статеві залози, їх ендокринна функція. Статеві гормони.
- 2.27. Шишкоподібне тіло (епіфіз): топографія, будова, значення. Гіпофіз: топографія, частини, будова. Гормони передньої та задньої часток, їх функції.
- Латинські терміни: hypophysis, corpus pineale, glandula thyroidea, glandula parathyroidea, glandula suprarenalis.*

3. Серцево-судинна, лімфатична та імунна системи.

- 3.1. Процес кровообігу, структури, що його здійснюють. Значення процесу кровообігу для організму. Види судин, особливості будови стінок.
- 3.2. Серце: розташування, зовнішня і внутрішня будова, клапанний апарат. Провідна система серця. Осердя, осердна порожнина. Особливості кровопостачання та іннервації серця.
- 3.3. Велике і мале коло кровообігу. Аорта, її відділи. Артерії висхідної частини та дуги аорти. Зовнішня сонна артерія, її гілки. Внутрішня сонна артерія, її гілки.
- 3.4. Артерії головного мозку. Артеріальне коло мозку (коло Вілізія).
- 3.5. Артерії верхньої кінцівки, їх гілки та ділянки кровопостачання. Місця притискання артерій для тимчасової зупинки кровотечі.
- 3.6. Грудна та черевна частини аорти, їх гілки та ділянки кровопостачання. Кровопостачання стінок та органів таза.

3.7. Артерії нижньої кінцівки, їх гілки та ділянки кровопостачання.

Латинські терміни: *cor, endocardium, myocardium, epicardium, pericardium, aa. coronaria dextra et sinistra, atrium, ventriculus, valva, aorta, truncus brachiocephalicus, arteria carotis communis, pars thoracica aortae, pars abdominalis aortae, a. carotis externa, a. carotis interna, a. subclavia, a. axillaris, arteria brachialis, a. ulnaris, arteria radialis. pars thoracica aortae, pars abdominalis aortae, truncus celiacus, a. iliaca communis, a. iliaca interna, a. iliaca externa, a. femoralis, arteria poplitea, aa. tibialis anterior et posterior.*

3.8. Вени великого кола кровообігу. Особливості кровотоку у венах. Система верхньої порожнистої вени. Вени голови та шиї: внутрішня яремна вена, зовнішня яремна вена, передня яремна вена. Притоки внутрішньої яремної вени: внутрішньочерепні, позачерепні.

3.9. Поверхневі та глибокі вени верхньої кінцівки.

3.10. Вени грудної клітки: непарна, півнепарна, плечо-головна.

3.11. Система нижньої порожнистої вени: утворення, притоки, ділянки відтоку крові – черевна порожнина, таз. Вени нижньої кінцівки: поверхневі та глибокі.

3.12. Ворітна вена печінки, її значення, значення анастомозів між венами.

3.13. Судини малого кола кровообігу.

3.14. Кровообіг плода. Визначення пульсу та артеріального тиску.

Латинські терміни: *vena cava superior, vena cava inferior, vena portae (hepatis), venae ulnares, venae radiales, venae brachiales, vena axillaris, vena cephalica, vena basilica, vena brachiocephalica, vena saphena parva, vena saphena magna.*

3.15. Місце та значення лімфатичної системи. Анатомія лімфатичних судин. Лімфа та її склад.

3.16. Первинні та вторинні лімфатичні органи: червоний кістковий мозок, загруднинна залоза, селезінка, лімфоепітеліальне кільце глотки.

3.17. Лімфатичні стовбури та протоки. Основні групи лімфатичних вузлів тіла людини, їх значення.

3.18. Імунна система організму: центральні та периферичні органи. Імунітет та його морфологічне значення.

Латинські терміни: ductus thoracicus, ductus lymphaticus dexter, nodi lymphatici, lien, thymus, medulla osseum rubra, medulla osseum flava.

4. Нервова система та органи чуття.

4.1 Провідна роль нервової системи в організмі, її значення для інтеграції органів, систем органів у єдиний цілісний організм. Класифікація нервової системи. Рефлекторна теорія діяльності нервової системи.

4.2. Спинний мозок, його розташування, зовнішня будова. Оболони, простори. Спинномозкова рідина.

4.3. Внутрішня будова спинного мозку. Біла і сіра речовина. Визначення понять: сегмент, корінці, вузли. Склад передніх, задніх і бічних канатиків.

4.4. Функції спинного мозку. Утворення спинномозкових нервів та сплетень. Гілки спинномозкових нервів. Поняття про спинномозкову пункцію: визначення, місце проведення, клінічне значення.

Латинські терміни: medulla spinalis, conus medullaris, filum terminale, radix ventralis, radix dorsalis, substantia grisea medullae spinalis, substantia alba medullae spinalis, meninges, dura mater, arachnoidea mater, pia mater, liquor cerebrospinalis.

4.5. Головний мозок: загальні відомості, відділи, порожнини, ембріональний розвиток. Питання гематоенцефалічного бар'єру.

4.6. Довгастий мозок, його будова. Біологічне значення довгастого мозку.

4.7. Задній мозок, його будова, функції. Четвертий шлуночок.

4.8. Середній мозок, його будова, порожнина, функції.

4.9. Проміжний мозок, його будова, функції. Третій шлуночок.

4.10. Кінцевий мозок, його будова, порожнина. Мозолисте тіло. Біла та сіра речовина.

4.11. Кора великого мозку. Проекційні зони кори. Кіркові кінці аналізаторів. Рухова асиметрія великого мозку.

4.12. Основні ядра та структури кінцевого мозку, їх функції.

4.13. Обідкова (лімбічна) частка, її функції.

Латинські терміни: *encephalon, medulla oblongata, metencephalon, pons, cerebellum, mesencephalon, diencephalon, telencephalon, cerebrum, meninges.*

4.14. Черепні нерви, класифікація за функцією. Загальна характеристика, функціональні види (рухові, чутливі, змішані). Топографія ядер. Місце виходу з черепа. Основні гілки та ділянки іннервації.

4.15. Спинномозкові сплетення. Шийне сплетення, основні гілки та ділянки іннервації.

4.16. Грудні спинномозкові нерви.

4.17. Плечове сплетення, основні гілки та ділянки іннервації.

4.18. Попереково-крижове сплетення: основні гілки та ділянки іннервації.

4.19. Автономна частина периферійної нервової системи. Загальний план будови, функціональне значення. Особливості автономної рефлекторної дуги.

4.20 Симпатична частина автономного відділу периферійної нервової системи: центри, вузли, гілки, медіатори. Особливості впливу на функції організму.

4.21. Парасимпатична частина автономного відділу периферійної нервової системи: центри, вузли, гілки, медіатори. Особливості впливу на функції організму.

4.22. Провідні шляхи головного та спинного мозку, їх класифікація. Функціональне значення окремих зон кори (рухові, сенсорні, асоціативні).

Латинські терміни: *nervi spinales, nervi craniales, n. olfactorius, n. opticus, n. oculomotorius, n. trochlearis, n. trigeminus, n. abducens, n. facialis, n. vestibulocochlearis, n. glossopharyngeus, n. vagus, n. accessorius, n. hypoglossus, plexus cervicalis, plexus brachialis, plexus lumbalis, plexus sacralis, pars sympathica, pars parasympathica, systema nervosum autonomicum.*

4.22. Анатомо-функціональна характеристика органів чуття. Загальний огляд органів чуття та їх класифікація. Загальний покрив. Шкіра та її похідні (волосся, нігті, залози, їх розміщення, будова, значення).

4.23. Орган нюху, відділи, розміщення, значення. Перша пара черепних нервів. Орган смаку. Види смакових сосочків язика, їх розміщення.

4.24. Орган зору. Очне яблуко: оболонки очного яблука, особливості їх анатомічної будови та функцій. Допоміжний апарат органа зору: зовнішні м'язи очного яблука, повіки, кон'юнктива, вії, брови, слъзовий апарат. Друга пара черепних нервів.

4.25. Вухо, частини. Зовнішнє і середнє вухо: частини, їх будова. Внутрішнє вухо: частини, будова. Восьма пара черепних нервів.

Латинські терміни: *cutis, glandula mammaria, organum visus, organum vestibulocochlearis, glandula lacrimalis, organum visus, organum vestibulocochlearis, auris externa, auris media, membrana tympani, cavum tympani, tuba auditiva, auris interna, cutis, epidermis, derma, pili, unguis, organum olfactorium, organum gustatorium.*

ЛІТЕРАТУРА

1. Кривецький В.В., Лютик М.Д., Луканьова С.М., Дибель О.В. Анатомія людини з основами фізіології. – Чернівці: Місто, 2017. – 368 с.
2. Лютик М.Д., Луканьова С.М. Анатомія та фізіологія людини. – Чернівці: ВІЦ «Місто», 2008. – 392 с.
3. Неттер Ф. Атлас анатомії людини. - Львів: Видавничий дім Наутілус, 2004. - 592с.
4. Сакевич В.І., Мастеров Ю.І., Сакевти Р.П. Посібник для практичних занять з анатомії та фізіології з основами патології. — К.: Здоров'я, 2003. — 514 с.
5. Сидоренко П.І. та ін. Анатомія та фізіологія людини: підручник. — 3-тє вид., випр. - К.: Медицина, 2011. —248 с.
6. Тоні Сміт. Людина. Навчальний атлас з анатомії та фізіології. — Львів, 2000. — 240 с.
7. Федонюк Я.І. Анатомія та фізіологія з патологією. — Тернопіль: Укрмедкнига, 2001. — 676 с.

8. Шапаренко П.П., Смольський Л.П. Анатомія людини. В 2 т. — К.: Здоров'я, 2003. — 744 с.

Додаткова

1. Черкасов В.Г., Бобрик І.І., Гумінський Ю.Й., Ковальчук О.І. Міжнародна анатомічна термінологія (латинські, українські, російські та англійські еквіваленти) Вінниця: Нова Книга, 2010. – 392 с. (навчальний посібник)
2. Анатомія людини : підручник : у 3-х т. Т.2-й підручник / А.С. Головацький, В.Г.Черкасов, М.Р. Сапін та [ін.] – Вид. 3-тє, доопрацьоване – Вінниця : Нова книга, 2015. –456 с. : іл.
3. Анатомія людини / [Ковешніков В.Г., Бобрик І.І., Головацький А.С. та ін.]; за ред. В.Г. Ковешнікова – Луганськ: Віртуальна реальність, 2008. – Т.3.– 400.
4. Sobotta. Атлас анатомії людини. У двох томах. Переробка та редакція українського видання: В. Г. Черкасов., пер. О. І. Ковальчука. - Київ : Український медичний вісник, 2009.

Програму з анатомії людини розроблено на основі чинної програми для вищих медичних навчальних закладів України I—III рівнів акредитації, складено для спеціальності 5.12010102 “Сестринська справа”, напряму підготовки 1201 “Медицина” відповідно до складових галузевих стандартів вищої освіти — освітньо-кваліфікаційної характеристики (ОКХ) і освітньо-професійної програми (ОПП) підготовки молодих спеціалістів, затверджених МОН і МОЗ України (2011 р.) та навчальних планів (2011 р.). Електронні версії розміщено на офіційному веб-сайті Міністерства освіти і науки України www.mon.gov.ua